

Tekstgedeelte – foto's zijn geplaatst op de lijsten

NOORD-BRABANT EN LIMBURG, BAKERMAT VAN HET HANDKRACHTFABRIEKJE

Hoofdstuk 14

Omstreeks 1890 was de landbouw op de zuidelijke zandgronden nog zo primitief, dat men de koeien er niet zozeer hield voor melkproduktie en zuivel, alswel voor het maken van mest, om de schrale grond wat meer vruchtbaar te maken. Van de boeren had 97% niet meer dan 2 à 3 melkkoeien.

De eerste aanzet voor iets wat we zuivelindustrie kunnen noemen kwam niet uit Friesland, maar uit het naburige België. Daar vond boterbereiding voor gezamenlijke rekening plaats, zo had de in Tungelroy wonende schoolmeester J.J.C. Ament vernomen. Toen op het dorp in 1891 de oogst grotendeels door hagel was verwoest en de kleine boeren helemaal in erbarmelijke omstandigheden verkeerden, ging Ament in het Belgische dorpje Bree kijken. Zoals eenmaal Julius Caesar kwam, zag en overwon (Veni, Vidi, Vici), zo was de coöperatie in Bree voor Ament aanleiding om in Tungelroy een gemeenschappelijk fabriekje te stichten. Voorlopig werd die boterfabriek ondergebracht in het bakhuisje van H. Peerlings, voorzitter van de inmiddels opgerichte vereniging. Moeilijkheden te over, maar na enkele weken vond meester Ament in België een koper voor de Tungelroyse boter. Vanaf die tijd liep het vlot.

De handkrachtboterfabriekjes, die al spoedig in vele dorpen en gehuchten tot stand kwamen, waren zó eenvoudig en zó gebouwd, dat ze altijd weer als woonhuis gebruikt zouden kunnen worden. De inventaris bepaalde zich in hoofdzaak tot een bascule, een kookpot en een handcentrifuge, vaten voor het bewaren van de room, benevens een tuimelkarn en een kneedbord. De boeren moesten zelf hun melk naar de fabriek brengen en namen de ondermelk mee terug.

Het voorbeeld Tungelroy trok als een magneet, overal uit den lande kwam men kijken. Het was onder meer voor Eibergen aanleiding tot de oprichting van een eigen fabriekje. Schoolmeester Ament is niet vergeten, op 13 juni 1992 werd in Tungelroy een standbeeld opgericht, ter herinnering aan de eerste zuidnederlandse zuivelcoöperatie die werd opgericht.

Voortrekker Ament is later toch wat conservatief geworden. In 1900, toen hij zuivelconsulent in Limburg was, stelde hij dat men gemakkelijker tot de oprichting van een handkrachtfabriekje dan van een stoomfabriek kon komen. In het zuiden heeft men hier en daar de periode van de coöperatieve handkrachtfabriekjes overgeslagen, is men direct overgegaan tot de oprichting van een groter met stoom aangedreven bedrijf. Wel een fel contrast met de vele honderden handkrachtfabriekjes, waar de boeren niet alleen zelf hun melk heen moesten brengen, maar waar ze ook nog zelf aan de centrifuge moesten draaien!

Drie factoren

In zuidelijk Nederland was er een drietal factoren die leidden tot snelle opkomst van handkrachtfabriekjes:

- De mogelijkheid tot verwerken van grotere hoeveelheden melk door de uitvinding en toepasbaarheid van de handmelkcentrifuge.
- De gedwongen winkelnering; de boeren zagen in dat ze bij een fabriekje meer voor hun boter

konden maken dan ze doorgaans ontvingen van de winkel.

- De reeds bestaande handkrachtfabriekjes hadden uiteraard ook een uitstralingseffect. Dit werd nog bevorderd door de algemene voorlichting, o.a. van J.C. van Wijdom Claterbos, zuivelconsulent te Sittard, die volle zalen trok over het onderwerp zuivelbereiding. Omdat dit voorheen veel door vrouwen en meisjes gebeurde, was hij op een bepaald moment zeer teleurgesteld dat daarvan op een bijeenkomst slechts enkelen aanwezig waren.

In 1895 waren er in Noord-Brabant 95 boterfabriekjes, waarvan 49 coöperatief. Limburg kende in dat jaar 59 handkrachtfabriekjes en één stoomzuivelfabriek op coöperatieve grondslag.

Middel van vervoer

In oude stukken vindt men, naast de gebruikelijke paardekar, de meest exotische vervoermiddelen voor de melk genoemd. Bij de Limburgse fabriek Sint Lucia te Genhout is o.a. sprake van: *hondekar*, *kruikar*, bij kleinere hoeveelheden met de *puthaam*. Uit America, dezelfde provincie: “Ze haalden met ezels de melk op”. is niet duidelijk of dit “domme” vervoermiddel ertoe heeft geleid dat de in 1895 gestichte fabriek reeds in 1912 werd opgeheven... Vanwege het desbetreffende vervoermiddel was er bij het fabriekje in Beek (L.) een hondegeblaf van jewelste. In plaats van een puthaam wordt hier een waterhaam genoemd, een soort draagjuk. In elk geval werd de melk door iedere veehouder zèlf naar de fabriek vervoerd.

Retourvracht was er ook: “Iedere leverancier is verplicht om zijne ontroomde melk en karnemelk dagelijks terug te nemen”; dit was een gebruikelijk artikel in de statuten van destijds.

Historicus Geluk noemt in zijn handboek een boertje uit Milder, die elke dag anderhalf uur gaans met zijn melk in een bus op de rug naar de fabriek liep, en op die manier ook de ondermelk weer naar huis meenam!

Wel het meest extreme voorbeeld van de regel dat boeren aanvankelijk zelf hun melk naar de fabriek moesten brengen.

Beek; Turf meebrengen

In Beek (L) is de speech bewaard gebleven die de toenmalige (1943) directeur hield bij het jubileum van de plaatselijke fabriek. Hieruit weten we dat in het naburige Geverik in 1900 een handkrachtfabriekje werd opgericht, met schoolmeester Zwelsen als secretaris. Aanvankelijk werkte men met handkarnen, die enige jaren later door een elektrisch gedreven zogenaamde Holsteinse kam werd vervangen.

In het naburige Genhout kende het fabriekje ene Laeven en zijn dochter als enig personeel. De dochter moest de handcentrifuge draaien! Als duizendpoot zorgde vader voor alle andere taken in de fabriek; o.a. de zorg voor voldoende koelwater, dat met een zuig- en perspomp van een diepte van 25 meter moest worden gepompt. De boter werd in vaten van 50 kg verpakt en naar de botermijn in Maastricht vervoerd. Uit 1913 de trotse vermelding dat er toen een melkkar werd aangeschaft, opdat de boeren de melk zelf niet meer hoefden te brengen. Tot 1921 duurde dit schoons voort, toen vond er een fusie met St. Martinus plaats.

Van Beek (L) is er ook de melding dat er in 1905 een heetwaterinstallatie werd aangeschaft, gestookt met bruinkoolbriketten. Over de destijds gebruikelijke warmwatervoorziening deed oud directeur De Wit een interessante ontdekking: “In het Limburgse Ospel-Horik vond ik het voormalig melkfabriekje in een voorstuk van een boerderij. Aan het hok ernaast zag je nu nog wat bijzonders. Het was laag, het was vroeger een turfhoek! De boeren moesten vroeger niet alleen zelf de melk brengen, maar ook elk zoveel turf meebrengen naar rato van hun hoeveelheid melk! Bijvoorbeeld bij elke 100 kg melk tien turven bijleveren. In die primitieve fabriekjes werd hoofdzaak met

hout en turf gestookt”.

Strijp

Vanaf het begin hebben in Nederland twee merken centrifuges om de voorrang gestreefd, Alfa Laval en Westfalia. Dat er nog een derde merk heeft bestaan, Melotte, weten we uit de geschiedenis van Strijp (bij Eindhoven). Het was hier bierbrouwer A.G.H. Hamer die er in 1883 een particulier roomboterfabriekje vestigde. Vóór de opening gaf hij de pers de gelegenheid het bedrijf te bezichtigen. Voor ons is dat een meevaller, want daardoor weten we wat meer over zijn fabriek.

De Peel en Kempenbode wist te melden, dat het bedrijf was uitgerust met een “ecremeuse” (handcentrifuge) van de *Veuve Melotte* in Remicourt (Luik) en verder nog wat machines van de firma Hatraway in Chippenham in Engeland. De apparaten waren geleverd door het technisch bureau Johan Royakkers in Helmond en hadden een capaciteit van 300 liter melk per uur. Als bijzonderheid werd nog vermeld, dat de boeren bij het bedrijf hun eigen ontroomde melk weer konden terugkrijgen, alsof dat bij de andere fabrieken ongebruikelijk was.

Het eerste jaar verwerkte Hamer 94.000 liter melk waarmee hij 3.760 kg boter produceerde. Ter vergelijking: de Strijpse boeren bereikten dat jaar samen een produktie van 6.000 kg. Een blijvend succes had Hamer echter niet: begin 1894 staakte hij de produktie.

Venray

Dankzij de historische navorsingen van oud-zuiveldirecteur A.M.B.G. de Kroon is tamelijk nauwkeurig bekend hoe een handkrachtfabriekje in Venray en omgeving tot stand kwam en werkte. Voor de oprichting van het fabriekje kwam een aantal boeren bij elkaar, er werd overlegd, een geschikte plaats gezocht, ingericht en het bedrijfje kon starten! Vaak werd gestart in een zogenaamd bakhuis, gelegen bij een boerderij. Was zulk een bakhuis gepromoveerd tot handkracht-boterfabriek, dan hield het bakken uiteraard op. In onze hedendaagse ogen was de gemiddelde melkaanvoer in die dagen belachelijk laag. Zes karren, waarop een vijftiental kleine bussen stond, met inhoudsmaten van 5 tot 25 liter. Minder dan een half miljoen liter per jaar, het quantum dat nu een moderne boer minstens levert! In het bedrijfje was zowel een handbediende centrifuge als een karn verankerd. Meestal ging het om een zogenaamde tuimelkarn. Als het karnsel gereed was, werd het buitenom naar de kelder gedragen, waar het tweede personeelslid de boterkorrels verder tot boter kneedde.

De dagleveranties van melk werden meestal met krijt genoteerd op een plank. In de buurtschap Leunen (Venray) gebeurde het een keer dat iemand meer dan 100 kg leverde, een hele gebeurtenis. De centrifugist kende dit getal namelijk niet, daar het uit drie cijfers bestond, en hij merkte op: *Hei, wat stèt doar vur een dubbel getal?*”

De warmwatervoorziening in Venray gebeurde door middel van een fornuis, een grote ketel waaronder met hout, kool en turf gestookt werd, om de melk op een geschikte temperatuur te brengen om deze goed te kunnen ontromen, alsmede enige roomvaten. De Kroon meldt dat ook het kleinste handkrachtfabriekje destijds reeds een bestuur had, dat bijvoorbeeld de grensafbakening met andere fabriekjes regelde. Dat was wel nodig, want de Peel en Maasbode van 26 februari 1898 meldde dat in de gemeente Helden *“zich thans niet minder dan 13 handkrachtboterfabriekjes, met 15 centrifuges bevinden”*.

Wagenberg

Bij zijn onderzoek in Brabant stuitte De Wit op een mooi verhaal uit Wagenberg, geboortedorp van zijn moeder: “Iemand van 83 jaar wist me nog te vertellen hoe hij vroeger bij een particulier fabriekje op het dorp had gewerkt. Hij vertelde dat ze vroeger melk gingen halen uit o.a. Ulicoten en Chaam, en dat de wegen zó slecht waren dat een wagen met koolas voorop reed en men met de

schop eerst de ergste gaten dichtte! Dat verhaal zal gespeeld hebben in 1910-1920. Dat zijn leuke dingen! Als het erg mistig was, dan moest er iemand voorop lopen in verband met het verkeer. Het mooiste verhaal vernam ik van dezelfde man. “Voor het fabriekje was een nieuwe stoomketel besteld. Die ketel kwam van een station in Hoge Zwaluwe en moest naar Wagenberg, een afstand van ongeveer zeven kilometer. Per paard en wagen vervoerd op rails. Telkens werd een stuk rails voor het wagentje uitgelegd! Het transport werd begeleid door een oud-huzaar, die zó verschrikkelijk vloekte, dat meneer pastoor de onderwijzers had gevraagd de kinderen bij het transport weg te houden! Evenwel, mijn zegsman is er bij geweest, hij was toen een jochie van een jaar of zeven.”

Wouw en de zondagskwestie

We schuiven nu wat meer in de westelijke richting van Brabant, en komen dan in Wouw. De hier in 1894 opgerichte zuivelcoöperatie kende een geschiedenis die veel lijkt op die van anderen, met één uitzondering: een geschilpunt dat historisch bekend staat als “*De Wouwse melkkwestie*”. Het is een “*cause célèbre*”, waarover in 1985 zelfs een doctorale scriptie is verschenen. (Meten met twee maten, de Wouwse Melkkwestie, door Jacques Ligtvoet en Miquette de Wit). Hier de essentie van het verhaal.

Om het kwetsbare produkt melk ook op zondag te kunnen verwerken, diende de fabriek in 1894 een verzoek om dispensatie van de Zondagswet in bij de burgemeester en bij de pastoor. Op de zondag zou de arbeid beperkt blijven tussen 's morgens 5 en 9 uur. Daarna zouden de arbeiders nog aan hun kerkelijke verplichtingen kunnen voldoen. De boeren vonden dit een logisch verzoek, immers de melkfabriek was volgens hen een verlengstuk van hun bedrijf.

Ook in de bietenindustrie werd destijds vrijstelling van de Zondagswet verleend. Evenwel, de verzoeken van de coöperatie-voorzitter werden zowel door de pastoor als door de burgemeester afgewezen. Hieruit zou een conflict voortkomen dat 13 jaar heeft geduurd. De coöperatie ging nl. gewoon door met het zondagswerk, waarna de burgemeester 12 processenverbaal liet opmaken. Dit o.m. tegen directeur H.J. Meintema en een aantal landbouwers en knechten. Toen ook andermaal het zondagswerk gewoon doorging, kwam de zaak voor het kantongerecht in Bergen op Zoom (29 oktober 1894). De coöperatie werd vrijgesproken “*op grond dat hier geen noemenswaardige arbeid noch stoornis voor den Godsdienst bad plaatsgehad*”.

Evenwel, de burgemeester, gesteund door drie pastoors in de gemeente, ging in beroep tegen de uitspraak. Met name de Wouwse geestelijkheid streed met eigen middelen en met nog meer verbeterheid dan de burgerlijke macht. In de wetenschappelijke studie die over de Wouwse Kwestie is gemaakt staat kleurrijk geschreven: “*Tijdens de hoogmis op de eerste zondag dat de fabriek draaide, dreigden de pastoors vanaf de preekstoel de boeren en hun gezinsleden het sacrament van de biecht te weigeren*”

Edoch, de fabriek blééf op zondag werken, De directie bouwde er wel een schutting omheen. “*God kijkt door de schutting heen*”, zo meenden de pastoors. Dertien boeren werden door het biechtverbod - dat niet alleen consequenties had voor hun aardse bestaan maar ook voor het hiernamaals - afgeschrikt. Ze gaven op zondag hun melk niet meer mee. Het bestuur van de coöperatie toog daarop naar de Bisschop van Breda, die wat zweverig deed in zijn uitspraak. Inmiddels zette de coöperatie de puntjes op de i. De boeren waren voortaan verplicht om op de akte te ondertekenen dat ze gedurende 29 jaar op zondag de melk zouden leveren op straf van 2 gulden per weigering. De pastoors veroordeelden deze stap en spraken over een “*duifelsch contract*”.

De breuk tussen pastoors en boeren - hoe vroom overigens ook - was nu definitief. Een pater Antonius uit Kalmthout, net over de Belgische grens, heeft nog getracht te bemiddelen. Tevergeefs, in een brief wijst hij erop dat de boeren van Wouw “*zelfs wanneer de Paus zou verbieden op zondag*

te werken of de melk met de melkkar mee te geven, nog zonden blijven doorgaan”.

De betrokken boeren ontlieden het biechtverbod door in Kalmthout bij genoemde pater Antonius te gaan biechten. Tussen de pastoors en een aantal gelovigen bleef de breuk bestaan. De geestelijken raadden hun gelovigen aan om niet met familieleden van genoemde coöperatoren te trouwen!

Zevenbergschenhoek

De directe aanleiding tot de stichting van de coöperatie in Zevenbergschenhoek (in 1901) was de werkwijze van de toenmalige plaatselijke particuliere fabriek. De boeren vertrouwden de afrekening niet, en lieten het vetgehalte testen. Het bleek dat de fabriek op ongeveer 2% uitbetaalde terwijl het werkelijke gehalte 3% was!

De coöperatieve fabriek alhier begon in een oud schoolgebouw. Reeds in het eerste jaar werd 1,2 miljoen liter melk verwerkt, in 1915 was het opgelopen tot een gigantische hoeveelheid - zouden wij nu zeggen - van 6,1 miljoen liter. Dit noopte tot het bouwen van een nieuwe fabriek. In het denkboekje van A. Korteweg het kleurrijke verslag hierover: *“Dit kon worden bereikt door grondruil met de gemeente. Op het van de gemeente verkregen stuk grond stond echter het brandspuithuis en een arrestantenlokaal.*

De coöperatie nam op zich om hiervoor elders een nieuw brandspuithuis en twee arrestantenlokalen te bouwen. De nieuwe fabriek begon met twee stoommachines en ging in 1923 over tot verdere uitbreiding van de capaciteit”.

Zevenbergschenhoek is één van de uitzonderingen op de meer dan 1500 fabriekjes die hebben bestaan: dit bedrijfje blééf floreren. Het werd later opgenomen als één van de centrale bedrijven in de (coöperatieve) Zuivelexportvereniging Z.E.V., een onderdeel van de grote coöperatie Campina Melkunie; in 1993 gesloten.